

Siniša Jovčić, Petra Šoštarčić

Digitalna zbirka latinskih prijevoda *Boja žaba i miševa*

Uvod

Digitalne zbirke tekstova sve su prisutnije u filološkom radu. Pionirski pothvat na području klasične filologije je The Perseus Project koji od osamdesetih godina prošlog stoljeća vodi Gregory Crane sa Sveučilišta Tufts. Perseus sadrži velik broj računalo pretraživih antičkih tekstova. Slične su zbirke CroALa, Musisque Deoque i Poeti d'Italia. Tekstovi mogu biti prikupljeni prema različitim kriterijima: CroALa sadrži tekstove hrvatskih autora ili vezane uz Hrvatsku, Musisque Deoque djela rimskih pjesnika, a Poeti d'Italia latinsko pjesništvo nastalo u vremenskom periodu između 1250. i 1550., pisano u Italiji ili na talijanskom kulturnom prostoru.¹ U posljednju zbirku uključeni su neki humanistički prijevodi s grčkog na latinski, npr. Polizianov prijevod Homera, ali neki još uvijek nedostaju, primjerice prijevodi *Ilijade* koje potpisuju Orazio Romano i Niccolò della Valle ili prijevod *Boja žaba i miševa* iz pera Carla Marsuppinića. Upravo nas je slaba zastupljenost latinskih prijevoda posljednjeg djela, neočekivana s obzirom na njegovu popularnost među humanistima (o čemu će biti riječi kasnije u radu) potaknula na skupljanje i digitaliziranje istih. U ovom članku ukratko predstavljamo zbirku u nastajanju, trenutačno dostupnu na linku http://www.ankete.eu/petra_znanstveni/index.php.² Osnovni dio zbirke čine latinski prijevodi *Boja žaba i miševa* te se u sljedećem dijelu rada navode osnovni podaci o tom djelu i nekoliko njegovih latinskih prijevoda. Zbirka će biti upotpunjena dodatnim sadržajima, npr. zadacima iz vokabulara. U drugoj polovici rada prikazujemo njezin pedagoški potencijal u nastavi klasičnih jezika.

Boj žaba i miševa

Boj žaba i miševa (grč. *Batrakhomyomakhía*) je kratki parodijski ep u 303 stiha. U njemu je opisan jednodnevni sukob žaba i miševa izazvan nesretnom pogibijom mi-

¹ Dodajmo tome i sljedeće zbirke: Corpus corporum, Itinera electronica, Latin Library, CAMENA – Lateinische Texte der frühen Neuzeit.

² Uskoro kreće njezina migracija na stranice Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

šjeg kraljevića Mrvograba koju je skrivio žablji kralj Nadmiguša. Rat malih životinja toliko je brutalan da se čak i bogovi libe intervenirati. Autor parodira homerski stil i neka obilježja usmene epike. Iako se ep dugo smatrao Homerovim, a pripisivao se i Pigretu iz Halikarnasa, najsigurnije je smatrati ga djelom anonimnog autora kasnog helenističkog doba.³ Reinhold Gleis donosi pregled argumenata za i protiv uvriježene datacije u 5. st. pr. Kr. te se priklanja mišljenju da *Boj žaba i miševa* nije mogao nastati prije 1. st. pr. Kr. (Glei 1984: 34-36), dok u recentnijim radovima Adrian Kelly analizira odnos ovog epa prema helenističkoj književnosti i Homeru (Kelly 2009, 2014). Kelly smatra da je autor *Boja žaba i miševa* dobro poznao kako Homera, tako i rad aleksandrijskih filologa koji su priređivali Homerove epove. U djelu je prisutan i Ezo-pov utjecaj te motivi iz egipatske književnosti (Brodersen, Zimmermann 2006, s. v. *Batrachomyomachia*).

Interes za grčku kulturu, ožvirljen u renesansi, rezultirao je brojnim izdanjima grčkih tekstova i prijevodima s grčkog na latinski. Među humanistima popularnost su uživala i djela koja danas ne privlače osobitu pažnju te se rjeđe prevode i ne ulaze u školsku lektiru. Jedno od tih djela je *Boj žaba i miševa*. Najvjerojatnije je prvi put tiskan 1474. te je možda i najranije tiskani grčki tekst, a kao moguće mjesto izdanja spominje se Brescia (Knauer 1996: 26). Wolfe pomiče dataciju prvog izdanja za dvije godine i navodi da je između 1472. i 1551. tekst tiskan 23 puta na grčkom ili u grčko-latinskim izdanjima (Wolfe 2015: 133). Bio je uključivan u tzv. kompozitna izdanja u kojima su se *Ilijada* i *Odiseja* objavljivale s manjima djelima koja su se pripisivala Homeru (*Margit, Homerske himne*) ili smatrala relevantnima (pseudo-Herodotova *Vita Homeri*).⁴ U nastavku donosimo osnovne informacije o nekoliko latinskih prijevoda djela te o nekim slobodnijim interpretacijama *Boja žaba i miševa* na latinskom i na narodnim jezicima.

Autor najstarijeg poznatog latinskog prijevoda *Boja žaba i miševa* talijanski je humanist Carlo Marsuppini (c. 1399. – 1453). Njegov je prijevod u heksametru i vjerojatno je završen 1429. (Knauer 1996: 23). Djelo je preveo i slavni venecijanski tiskar Aldo Manuzio (1450. – 1515.). Švicarski humanist Joachim Vadian (von Watt, 1484. – 1551.) objavio je Marsuppinijev prijevod pod imenom znamenitog njemačkog humanista Johannes Reuchlina (1455. – 1522.), dok se Reuchlinov vlastiti prijevod dugo smatrao izgubljenim. Jedan je primjerak ipak pronađen u Bavarskoj knjižnici u Münchenu (Knauer 1996). Ubrzo nakon Reuchlina *Boj žaba i miševa* na latinski su preveli njegov nećak Philipp Melanchton (1497. – 1560.) i Tilman Conradi (o. 1482 – o. 1522). Ova su tri prijevoda nastala početkom 16. st. u Wittenbergu (Reuchlinov

³ Osnovni podaci preuzeti iz Brodersen, Zimmermann (2006, s. v. *Batrachomyomachia*). Sadržaj i imena likova prema Škiljanu (*Boj žaba i miševa* 2004) koji u predgovoru hrvatskom izdanju i prijevodu navodi i nešto drugačije poglede na dataciju i nastanak djela (*Boj žaba i miševa* 2004: 8).

⁴ Brojna kompozitna izdanja navode Ford (2007) i Young (2008).

1510., Conradijev 1513., Melanchthonov najvjerojatnije 1518.) gdje je lokalno sveučilište od samog osnutka 1502. pridavalo velik značaj učenju grčkog (Wolfe 2015: 113-4). U 16. st. su na njemačkom govornom području *Boj žaba i miševa* još preveli Joachim Mynsinger von Frundeck (1514. – 1588.), potom Martin Crusius (1526. – 1607.), profesor grčkoga u Tübingenu (o njegovom prijevodu piše Wolfe 2015: 114–5), te još jedan student vitenberškog sveučilišta, ujedno i jedan od najpoznatijih švicarskih humanista, Simon Lemm (1511. – 1550.), autor epa *Raeteis* i prevodilac *Odisseje*, s kojom je tiskana i njegova *Batrachomyomachia* (Basel 1549.).⁵

U Engleskoj *Boj žaba i miševa* prevode Christopher Jonson (16. st.), Huntingdon Plumptre (u. 1660.), William Gager (1555. – 1622.) i Samuel Clarke (1675. – 1729.). Jonsonov prijevod objavljen je u Londonu 1580. i vjerojatno je nastao za potrebe rada u školi, kao i Plumptreov koji je bio objavljen u njegovoj zbirci *Epigrammaton opusculum* (London 1629.), dok je Gagerov prijevod ostao u rukopisu (Binns 1990: 229–30). Teolog i filozof Samuel Clarke preveo je *Ilijadu* i *Odiseju* te manja djela koja su se pripisivala Homeru. Najveći dio njegovih prijevoda objavljen je posthumno.

Španjolac Vicente Mariner (u. 1642) prevodio je Teokrita i Homera (*Ilijadu*, *Odiseju* i manja djela koja su se pripisivala Homeru). Njegov je prijevod *Boja žaba i miševa* izdan tek 2009., zajedno s *Homerskim himnama* (Mariner de Alagón 2009). Meksički isusovac Francisco Javier Alegre (1729. – 1788.), pjesnik i prevodilac *Ilijade*, preveo je 1751. *Boj žaba i miševa* (više u Bush Malabehar 2013).

Recepciju ovog djela ne čine samo prijevodi, već i slobodne interpretacije. Talijanski humanist Elisio Calenzio (1430. – 1503.) autor je parodijskog epa *De bello ranarum*.⁶ Njemački učenjak Jakob Balde (1604. – 1668.) preradio je i značajno proširio izvorni tekst te njegova *Batrachomyomachia* sadrži pet pjevanja (detaljan prikaz donosi Schmitzer 2011). U isusovačkom kolegiju u Bruxellesu nastala je 1652. *Melissomachia* koja oponaša strukturu i neke elemente *Boja žaba i miševa* (Sacré 2000). Nizozemac Petrus Johannes Beronicius (u. 1673.) u djelu *Georgarchontomachia* opisuje političke prilike svog vremena i seljački ustanak 1672. (Seidel 2003). Schu prikazuje trojicu njemačkih pisaca čija su djela, pisana na njemačkom, bila nadahnuta *Bojem žaba i miševa*: Georg Rollenhagen (1542. – 1609.) autor je djela *Froschmeuseler*, pacifističkog komentara političkih i teoloških konflikata tog doba, Hans Christoph Fuchs (16. s.t) autor je djela *Ameisen- und Mückenkrieg*, a Johann Fischart (1547. – 1590.) autor satire *Flöh Hatz* (Schu 2008).

Velik broj prijevoda i općenito velik interes za ovo djelo može se objasniti pogrešnom atribucijom teksta te mogućnostima pedagoške upotrebe i alegorijske interpretacije. Djelo koje se smatralo Homerovim moralo je privući određenu pažnju, no to

⁵ Više o Lemmu donosi IJsewijn (1998: 207, 209).

⁶ Hvaljeno kritičko izdanje objavila je 2008. Liliana Monti Sabia (recenzija u Marsh 2009).

nije jedini razlog velikog interesa. *Boj žaba i miševa* bio je zbog komičnih elemenata popularna lektira među učenicima, a zbog jednostavnosti jezika i stila na njoj se moglo vježbati prevođenje i parafraziranje (Binns 1990: 229–30). Jednodnevni rat žaba i miševa poslužio je krugu oko Reuchlina i Melancthona kao satiričan prikaz teoloških i akademskih rasprava njihova doba (Wolfe 2015: 114), u Nizozemskoj kao prikaz ljudskih strasti (Sacré 2000), a meksičkom humanistu Alegreu kao alegorija španjolske konkviste (Bush Malabehar 2013). Ova nekad popularna lektira po našem mišljenju ima pedagoškog potencijala i danas te pokušavamo osmisliti primjenu tih tekstova u učenju i podučavanju klasičnih jezika uz pomoć računalne tehnologije.

Digitalna zbirka latinskih prijevoda *Boja žaba i miševa*

Kao što je već najavljeno u uvodu, autori ovog članka rade na digitalnoj zbirci latinskih prijevoda *Boja žaba i miševa*. Osnovni dio zbirke (trenutačno dostupne na poveznici http://www.ankete.eu/petra_znanstveni/index.php) čine računalno pretraživi latinski tekstovi. Zasad su iz originala, dostupnih u digitalnim repozitorijima raznih knjižnica, prepisani Alegreu (naslov *Opúsculos inéditos latinos y castellanos del P. Francisco Javier Alegre: veracruzano*, prvi put tiskan 1889. u Meksiku, dostupan je u digitalnom izdanju iz 2010. u zbirci Cervantes Virtual),⁷ Marsuppinijev (dostupan online u zbirci Rylands knjižnice Sveučilišta u Manchesteru)⁸ i Mynsingerov (Mynsinger 1547) prijevod. Tekstovi se unose u zbirku u docx formatu koji je odabran kao najčešći tip tekstovnih dokumenata (od verzije MS Word 2007 pa do danas osnovni format za unos i obradu teksta je docx). Aplikacija je napravljena tako da može prepoznati XML tagove u docx datotekama te riječi i retke na pravilan način unijeti u MySQL bazu podataka.⁹

Sučelje zbirke omogućava pretraživanje. Rezultati pretrage prikazuju se u kontekstu, tj. korisnik koji traži riječ *rana* u tekstovima, dobit će kao rezultat sva mjesta gdje se ta riječ pojavljuje i okruženje u kojem se pojavljuje (nekoliko stihova prije i poslije riječi).

⁷ <http://www.cervantesvirtual.com/obra/opusculos-ineditos-latinos-y-castellanos-del-p-francisco-javier-alegre-veracruzano-de-la-compaia-de-jesus/>

⁸ http://johannes.library.manchester.ac.uk:8181/luna/servlet/detail/Manchester~91~1~112044~111215:Opening-from-Batrachomyomachia?sort=reference_number%2Ctitle%2Cimage_sequence_number

⁹ XML (eXtensible Markup Language) je standardizirani jezik za označavanje podataka. Kreiran je da bude razumljiv kako ljudima, tako i računalnim programima, a služi opisivanju sadržaja određenim oznakama koje imaju lako shvatljivo značenje. Uz to se koristi za razmjenu, pohranu i povećanje dostupnosti podataka. Format oznaka je jako sličan HTML-u (HyperText Markup Language, jezik za izradu web stranica), jeziku u kojem oznake definiraju izgled podataka, dok u XML-u oznake definiraju strukturu i značenje podataka. Za razliku od HTML-a, XML omogućava kreiranje bilo koje oznake potrebne za opisivanje podataka i njihove strukture. MySQL je besplatan sustav za upravljanje bazom podataka kojem se može pristupiti preko mreže. Jedan je od najpopularnijih raspoloživih sustava baza podataka zbog svoje jednostavnosti, brzog razvoja, dobre dokumentacije i uputa.

Osim računalno pretraživih tekstova, ova zbirka sadržava i rubrike „Kvizovi“ i „Povezani tekst“. „Kvizove“ čini niz zadataka na zaokruživanje u kojima treba odabrati riječ koja pravilno dopunjava stih. Cilj zadataka je vježbanje latinske metrike i vokabulara. Ovdje donosimo jedan primjer zadatka:

Dopunite latinski prijevod sljedećeg stiha odgovarajućim glagolskim oblikom.

Τὸν δ' αὖ Ψιχάρπαξ ἀπαμείβετο φώνησέν τε.

Dixerat, atque olli placido mus pectore...

- fatur:
- locutus
- dixerat
- amavit.

Za pristup zbirci potreban je korisnički račun tako da svaki korisnik može pratiti svoj uspjeh u rješavanju zadataka i napredak u učenju.

Rubrika „Povezani tekst“ sadrži tzv. *text alignment*, dva teksta (u ovom slučaju grčki original i latinski prijevod) u kojima su povezane riječi istog značenja (v. prilog 1). Tekstovi se povezuju (tj. označavaju se riječi ili sintagme istog značenja u oba teksta, originalu i prijevodu) u virtualnom okruženju Perseids (sosol.perseids.org) pomoću aplikacije Alpheios (<http://alpheios.net/>). Alpheios sadrži alate za čitanje latinskih, grčkih i arapskih tekstova (Alpheios Reading and Quiz Tools), izradu ovisnosnih stabala rečenica (Alpheios Treebank Editor) te povezivanje tekstova (Alpheios Translation Alignment Editor, <http://repos1.alpheios.net/exist/rest/db/app/align-entersentence.xhtml>). Zbirka će sadržavati povezane tekstove da olakša usporedbu izvornika i originala kako stručnjacima, tako i onima koji posjeduju tek osnovno znanje klasičnih jezika.

Prilog 1.

The screenshot shows the Alpheios web interface. At the top, there is a navigation bar with the Alpheios logo and the name 'ALPHEIOS'. Below the navigation bar, there is a search bar and several buttons: 'Save sentence', 'Undo', 'Redo', 'Add Comment', 'Export XML', and 'Export Display'. There is also a checkbox for 'Show interlinear text'. The main content area is divided into two columns. The left column contains the Greek text: «Εἶπνε τις εἰ ; πόθεν ἦλθεσ ἔπ ἦϊόνας ; τις ὁ φασάς ; πάντα δ ἄληθευσον , μη ψευδομένον σε νοήσω . εἰ γάρ σε γνοίην φίλον ἄζιον , ἐς δόμον ἄζιο· δῶρα δέ τοι δῶσω ζηνῆια πολλά καὶ ἔσθλα . εἴμι δ ἔγω βασιλεὺς Φωσῖγυθος , ὃς κατὰ λίμνην τιμῶμα βασιλεύων ἠγοσήμενος ἦματα πάντα καὶ με πατήρ Πηλεὺς ἀνεδρέψαστο , Ὀρομεδούση μυχθαῖς ἐν φιλότιμῳ παρ ὄχθας Ἡριδανοῖο . καὶ σὲ βλέπω καλὸν τε καὶ ἄλακμον ἔξοχον ἄλλων , σκιρτοῦχον βασιλῆα καὶ ἐν πολέμοισιν μαχητὴν ἔμμενα· ἄλλ ἄγε θῆσσον ἐὴν γυνεῖν Ἀγόρευε . » The right column contains the Latin translation: Quod genus , Hospes ? ait , qui Patres ? limina quidve Nostra petis ? Fare , et verum ne absconde roganti : Nam tecum stabili conjungar foedere dextrae , Inque domum ducam , ac regalia munera promam . Rex equidem veneror Phisignatus ; omnibus uni Cui Pater ex ramis lata ditone regendum Conlilit imperium , quantum stagna ampla paludis Istius abscondunt , quantum pulcherrima circum Fundit humas , servantque cavis arbusta sub antris . Me Hydromedusa olim Peleo genitore sub auras Luminis Eridani peperit labentis ad undas . Te nunc optatum adspicio , namque ora , manusque , Eximiumque decus formae , torosaque membra Sceptraferum ostendunt Regem , belloque superbum : (Lumina ni fallunt .) Nomen , quapropter , amice , Et natale solum memora , dulcesque parentes .

Mogući doprinos zbirke

Kao korisnike zbirke autori zamišljaju dvije skupine: one koji već znaju latinski i grčki, i one koji klasične jezike tek uče. Prvima će koristiti mogućnost pretraživanja

riječi te rubrika „Povezani tekst“ koja nudi građu za traduktološka istraživanja uspoređivanjem grčkog izvornika i odabranog latinskog prijevoda. Više latinskih prijevoda istog teksta dostupnih na jednom mjestu također bi olakšalo takav rad. Zbirka bi bila osobito korisna onima koji jedan klasični jezik znaju bolje od drugog.

U drugoj skupini prije svega vidimo učenike klasičnih gimnazija koji usvajaju vokabular, gramatiku i metriku. Zadaci u sklopu zbirke mogli bi se koristiti kao dopuna redovnoj nastavi ili kao priprema za natjecanja. Učenici bi zadacima pristupali preko korisničkih računa i mogli bi sami pratiti svoj napredak. Budući da računalo ispravljaja odgovore, ne bi bio potreban dodatni angažman nastavnika. Pritom bi se učenici upoznali i s humanističkim prevodiocima. To bi ih moglo potaknuti na razmišljanje o upotrebi latinskog jezika u doba kada više nije bio govorni jezik. Još jedna tema kojom bi se mogli pozabaviti učenici viših razreda je usporedba dvaju ili više prijevoda s obzirom na vjernost izvorniku, a kad se malo bolje upoznaju sa sadržajem, mogli bi raspravljati i o mogućnostima alegorijske interpretacije teksta. Ipak, glavni je cilj ponuditi im nov način da vježbaju poznavanje jezika. Zasad je tek u povojima ideja da se nastavnicima otvore posebni, napredni korisnički računi preko kojih bi npr. mogli kontrolirati jesu li njihovi učenici napravili 10 zadataka za zadaću.

Zaključak

U ovom smo radu pokušali pokazati da je *Boj žaba i miševa* djelo vrijedno proučavanja.

Publiku je dugo privlačila teorija o Homerovom autorstvu za koju danas znamo da je neodrživa, no niz latinskih prijevoda *Boja žaba i miševa* i različitih interpretacija kroz te prijevode privlači pažnju suvremenih filologa. Osim za traženje alegorijskih interpretacija, navedeni latinski prijevodi mogu poslužiti i nečem praktičnijem: nastavi klasičnih jezika u klasičnim gimnazijama. Preko digitalne zbirke u nastajanju, osobito zadataka koje ona sadrži, učenici mogu samostalno vježbati gradivo usvojeno na satu.

LITERATURA

- Binns 1990 Binns, J. W. 1990. *Intellectual Culture in Elizabethan and Jacobean England: The Latin Writings of the Age*. Leeds. Francis Cairns (Publications) Ltd.
- Boj žaba i miševa* 2004. *Boj žaba i miševa*. 2004. Preveo i priredio Dubravko Škiljan. Zagreb. Latina et Graeca.
- Brodersen, Zimmerman 2006 *Metzler Lexikon der Antike*. 2006. Kai Brodersen, Bernhard Zimmerman (ur.). Stuttgart, Weimar. Verlag J. B. Metzler.
- Bush Malabehar 2013 Bush Malabehar, Edward. 2013. „Alegre alegórico: la *Batrachomyomachia* o *La Guerra de las ranas y los ratones* como alegoría de la conquista.“ *Pensamiento Novohispano* (14): 413–431.

- Cervantes Virtual www.cervantesvirtual.com 11. 4. 2918.
- Ford 2005 Ford, Philip. 2005. *De Troie à Ithaque : réception des épopées homériques à la Renaissance*. Genève. Droz.
- Glei 1984 Glei, Reinhold. 1984. *Die Batrachomyomachie. Synoptische Edition und Kommentar*. Frankfurt am Mein, Bern, New York, Nancy. Verlag Peter Lang.
- Ijsewijn 1998 Ijsewijn, Jozef. 1998. *Companion to Neo-Latin Studies. Part I, History and Diffusion of Neo-Latin Literature*. Leuven. Leuven University Press, Peeters Press.
- Kelly 2009 Kelly, Adrian. 2009. „Parodic Inconsistency: Some Problems in the *Batrachomyomakhia*.“ *The Journal of Hellenic Studies* (129): 45–51.
- Kelly 2014 Kelly, Adrian. 2014. „Hellenistic Arming in the *Batrachomyomachia*.“ *The Classical Quarterly* (64): 410–413.
- Knauer 1996 Knauer, Georg N. 1996. „Iter per miscellanea: Homer's *Batrachomyomachia* and Johannes Reuchlin.“ U: *The Whole Book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*, Stephen G. Nichols, Siegfried Wenzel (ur.), 23–36. Ann Arbor. The University of Michigan Press.
- Manchester Digital Collections <http://johannes.library.manchester.ac.uk:8181/luna/servlet/Manchester~91~1> 11. 4. 2018.
- Mariner de Alagón 2009 Mariner de Alagón, Vicente. 2009. *Batracomiomaquia e Himnos homéricos*. Alcañiz, Madrid. Instituto de Estudios Humanísticos.
- Marsh 2009 Marsh, David. 2009. *Elisio Calenzio*. La guerra della ranocchie: Croaco La guerra della ranocchie: Croaco by *Elisio Calenzio*; *Liliana Monti Sabia*. Review by David Marsh. *Renaissance Quarterly* (Vol. 62, No. 2). 485–486.
- Mynsinger 1547 *Homeri Batrachomyomachia graece*, Eadem a Joachimo Mynsingero dentato latino carmine reddita. Cum Henrichi Glareani P. L. una ac altera leuiuscula annotatione. Friburgi Brisgoiae, Stephanus Gravius excudebat, Anno MDXLVII.
- Sacré 2000 Sacré, Dirk. 2000. „*Melissomachia*. An Unpublished Epic from the Brussels Jesuit College (1652).“ U: *Myrica. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef Ijsewijn*, Dirk Sacré, Gilbert Tournoy (ur.), 523–536. Leuven. Leuven University Press.
- Schmitzer 2011 Schmitzer, Ulrich. 2011. „Jakob Baldes *Batrachomyomachie*.“ *Paideia: rivista di filologia, ermeneutica e critica letteraria* (LXVI): 491–519.
- Seidel 2003 Seidel, Robert. 2003. „Satirische Kleinepik im Kontext ständischer Auseinandersetzungen: Die *Georgarchontomachia* (1673) von Petrus Johannes Beronicus.“ *Daphnis* (32): 699–719.
- Schu 2008 Schu, Sabine. 2008. „Das Tierepos der frühen Neuzeit in der Forschung seit 1980.“ *Daphnis* (37): 655–688.
- Wolfe 2015 Wolfe, Jessica. 2015. *Homer and the Question of Strife from Erasmus to Hobbes*. Toronto, Buffalo, London. University of Toronto Press.
- Young 2008 Philip H. Young. 2008. *The Printed Homer: a 3000 Year Publishing and Translation History of the Iliad and the Odyssey*. Jefferson, North Carolina; London. McFarland.

